

הירש נייבורגר בגיטו קובנה

בעל עדות זו, מר הירש נייבורגר, השתייך למשפחת סוחרים מסובדת בקובנה. בתקופת קיומו של גיטו קובנה שירת במשטרת הגיטו, והצליח להינצל בעת חיסול המשטרה. על נישא זה סובבת עדותו, המחזת אחד המקורות המהימנים וחבודדים על פרשה מיוחדת במידה בתולדות הגיטאות. העדות נגבתה מיד עם חום סלחמית העולם השניה במחנות שארית הפליטה בגרמניה, בידי הגבי רבקה גוטמן, מטעם הוועדה ההיסטורית של הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים באיזור הגרמני, ונמסרה לארכיון מורשת בנכעת חביבה עליידי ד"ר רב לוי.

לאחר כניסת הנאצים לליטא, הרימו הליטאים ראש והחלו על דעת עצמם לערוך פוגרומים ביהודים. ההתנפלויות הראשונות הידועות לי החלו בפבר סלובודקה, ולאחר מכן ברחובות קנטון וואלאבציאוס.

הפוגרומים בסלובודקה פרצו כבר ביוני 1941, ביום רביעי בערב. עכדתי במשרד הדירות של הגיטו בהיווצרותו בסלובודקה, והודמנ לי באורה אישי לבקר בדירות בהן התקיימו מעשי רצח ביהודים.

הדירה בה היה חי הרב של סלובודקה, ברחוב יורבריקס, היתה הרוסה לגמרי. על הרצפה ועל פני הקירות ניכרים היו עקבות הדם הקרוש של הרב ובני ביתו. על השולחן מונחת היתה גמרא פתוחה, בה עיין הרב ברנעים הטראגיים ההם, ואף היא מוכתמת בדם.

דירה שניה ברחוב אחר, הכל הפוך בה, וגם כאן עקבות דם בכל מקום. האח של בעלת בית הדירה היה יחד עמו בשעה שביקרנו בדירה, והוא התעלף למראה עיניו.

בדירה שלישית באותה סביבה עצמה, מצאנו כתובת בדם: „אידן נקמה“ (יהודים, נקמו!). במצב זה מצאנו עוד דירות יהודיות רבות.

אותן שחיטות חזרו ונשנו בסלובודקה פעמים אחדות. מחוללי הפרעות היו אזרחים ליטאיים, וה„שאויליסים“ (המכונים „פארטיזאנים“). „שאויליסים“ מוויינים

בליווי שופרי הבתים פקדו דיירים יהודים, שדדו את רכושם, ואילו הדיירים עצמם הורדו לחצרות ונזרו במקום.

לאחר שהשלטון עבר לאדמיניסטרציה הגרמנית החדשה התחילו מאסרים ונזירות. או התפרסם לשיטת הפורט ה-7, בו מצאו את מותם אלפי יהודים ורק יחידי סגולה הצליחו להימלט מן המקום. בזמן ההוא חטפו יהודים לכל מיני עבודות. לאחר סיום עבודה של 10 עד 12 שעות נתגו לתת לאותם יהודים אישורים, שעתידיים היו כביכול לשמש מגן בפני מאסר. במרבית המקרים לא היה לאישורים הללו ערך כלשהו.

ביוני 1941 אספו קבוצה גדולה של יהודים בכיכר העירית בתואנה כי הם עומדים להישלח לעבודה. הוטיבו אותם בשורות של חמישיות, הם הוחזקו במשך 24 שעות ללא מי שתיה ואוכל. התנועה הקטנה ביותר נענשה בירית. מאוחר יותר הם הובלו בכיוון בלתי ידוע. משערים שהם הגיעו לפורט ה-7 או ה-9. איש מהם לא שב יותר.

באותו חודש יולי הוצאו הצוים בדבר הטלאים הצהובים בצורת מגן-דוד בקוטר של 8 ס"מ. נאסר על היהודים להשתמש במדרכות, כמו-כן הם הוייבו להסיר כובע בפני כל גרמני במדים. יחד עם הצוים האמורים יצאה הפקודה, לפיה נאלצים היהודים לפנות את דירותיהם בעיר ולעבור לסלובודקה, שהוכרזה כגטו ליהודי קובנה.

מיד לאחר הנצאת הצו נסד ועד יהודי, לתוכו נכנסו הרב הקובנאי הרב שפירא, העסקנים הציבוריים האחים וולף, הרופא (פלדער) שימץ, יוסף גייבורגר ואחרים. הוועד בא בדברים עם מוסדות השלטון והחלו ההכנות לסידור היהודים בגטו. הוועד השתדל אצל המשטרה הליטאית והשלטונות הגרמניים כדי לשחרר את היהודים שגלqחו למאסר, אך רק במקרים נדירים הוכתרו נסיונות אלו בהצלחה. הפעילות של הוועד היתה מוגבלת למעשה לענייני המשרד לדירות. הועסקו אנשים צעירים, עליהם הוטל לתפוס ולמדוד את הדירות שבשטח הגטו, שהיו מקודם בידי הליטאים ועתה יש להעבירם לידי היהודים. בתחילה נקבעו 6 מטרים מרובעים לאיש. השטח של הגטו בקובנה שצריך היה להקיף את החלק המכריע של סלובודקה, קוצץ כבר בימים הראשונים לקיומו.

ב-15 באוגוסט 1941 נסגר הגטו באופן רשמי. כלילה מ-14 ל-15 באוגוסט 1941 נתקיימה בקובנה פעולה (ראציה) של „פארטיזאנים“ ליטאיים וגרמניים, המכוונת נגד יהודים, ובעיקר נגד גברים. באותו לילה נאספו יהודים רבים מאוד הובאו לבית-הסוהר „הצהוב“, בין הכלואים היו גם עסקנים מוכבדים של הקהילה היהודית שלא הספיקו עדיין לעבור לגטו. ביניהם היה טוביה שפירא המוכר ברבים. המאמצים להשיג את שחרורם של האסירים לא הביאו לתוצאות חיוביות. לא ידוע מה עלה בגורלם.

בזמן סגירת הגטו בקובנה הוא עוד לא היה מוקף בגדר. אורגנו „בריגאדות“

של אנשים צעירים, ומחובתם היה להקיף את שטח הגייטו בגדרות-תיל. בשל שתי הדרכים הראשיות שחצו את הגייטו, התפצל שטח הגייטו לשלושה חלקים, והם היו צריכים להיות מחוברים ביניהם על-ידי מינהרה מתחת לרחוב יורבורג וגשר מעל לרחוב לינקבה. כיוון שהצד השמאלי של רחוב יורבורג נמסר כעבור ימים אחדים לאוכלוסיה הליטאית, הרי בוטלה תוכנית המינהרה. לעומת זאת הגשר חיבר את שני חלקי הגייטו שכונו „הגייטו הקטן“ ו„הגייטו הגדול“.

עם סגירת הגייטו נקבעו על-ידי השלטונות הגרמניים „זקני-יהודים“ (יודני-אלטסטח) וראש המשטרה. בתור „יודנאלטסטח“ נקבע רופא-הבית של השגרירות הגרמנית בעבר, עסקן ציבורי מכובד, ד"ר אלכס ולראש המשטרה היה מנהל של חברת-ביטוח מ. קופלמן. לאחר-מכן הוחל בניוס המשטרה, שמתפקידה היה כשלב ראשון לעמוד לרשות משרד הדירות בעת חלוקת הדירות וכן לשמור על הסדר במשרדים השונים. באותו זמן היה הרעיון של התגייסות למשטרה מקובל למדי. כאנשי המיפקדה של המשטרה נבחרו על-ידי קופלמן, סרן המילואים בראמסון, סגן המילואים פאדסון, משה לוויין ואחרים. כדי למנוע חדירת אלמנטים בלתי-רצויים למשטרה, נזייסו למשטרה בראש-וראשונה חברי מועדון „מכבי“, ואלה צריכים היו לעבור בחינה של ועדה מיוחדת. לא היה בכוחו של משרד הדירות לספק דירות לכל דורש, תוך הזמן הקצר הקצוב. במיוחד הכבידה על משרד הדירות העובדה, שהתחילו לחזור לקובנה אנשים שנמלטו עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית-המועצות, אך לא הצליחו לעבור את קו החזית. נוצרו אם כן „רורבאטיס“, כלומר דירות משותפות לאנשים רבים ביחד. הגדול ביותר מתור בתי-מאסף אלה היה ברחוב קריסצוקאציה, בו ישבו כ-1,200 איש. הבית היה בעבר בית-ספר מקצועי לנערים ליטאים. מחוץ לזה נוסדו „רורבאטיס“ כאלה בכתי-מדרש ובמקומות אחרים. התנאים ב„רורבאטיס“ האלה היו בלתי-אנושיים. הליכוד והתנאים הסאניטאריים הירודים גרמו להתפשטות מיידית של מכת הכינים. התנהלה היהודית עשתה מאמצים מרובים בכדי לחסל את ה„רורבאטיס“ ולהעביר את דייריהם למקומות-מגורים נסבלים. אך למרבה הדאבה, בשל מחסור בדירות, לא ניתן היה הדבר לביצוע. גורל ה„רורבאטיס“ הזכר ב„אקציה“ הגדולה, אשר התבצעה ב-28 באוקטובר 1941. באותה פעולה הוצאו מעל ל-10,000 אנשים ובאופן כזה הושם קץ טראגי לבעיית הדירות בגייטו.

ב-15 באוגוסט 1941 בערב הגיעה הפקודה הראשונה ל„יודנראט“, ובה נאמר, כי יש להכין לקראת יום ב' 500 גברים צעירים, „לבושים היטב“. ה„יודנראט“ לא הבין בדרך נכונה את החוראה וביקש הסברים ממפקד הקומפאניה ה-3, וכך היה קורבן של טעות אימה. הוחל בגיוסם של 500 אנשים אינטליגנטיים, שצריכים היו כביכול להיות מועסקים בארכיון של הפרט ה-5. גרשי בתים אחדים בגייטו הוקפו על-ידי המשטרה הליטאית, שהוציאה את כל תגברים לרחוב, ומתוכם נשלחו 100 איש לעבודה בסרבר שאנק. לאחר יום העבודה הוחזרו כל החטופים לגייטו. דבר זה השפיע באורח מרגיע על הגייטו, ולמחרת התייצבו בהתנדבות כמה מאות אנשים

מבני האינטליגנציה, שציפו לקבל תעסוקה מתאימה. הכמות המלאה של 500 איש לא הושגה. כ־100 איש נתפסו ברחוב על־ידי הליטאים. הוצעו באותו יום 536 אנשים צעירים מהאינטליגנציה, רבים מביניהם בעלי השכלה גבוהה. הם כבר לא חזרו לעולם. המאמצים של מנהל בית־החרושת ברקמן, שנהגה מקשרים טובים בחוגים של הנגראל־קומיסאריאט, לברר מה אירע עם 500 המובלים, ביניהם היה גם בנן, היו לשווא. לאחר זמן נמצאו בסביבות הפורט ה־5 דרכונים ותעודות אחרות של האומללים. מניחים כי חיסלו אותם במקום הזה.

ב־19 באוגוסט 1941 הגיעו יחידות גדולות יותר של גרמנים שערכו חיפושים בקרב האוכלוסיה היהודית. לשם ביצוע הרבר נהגו להקיף חלק מסויים של הגיטו, ולקחו דבר־ערך שבבעלות היהודים, כולל רהיטים. בשעת החיפושים הללו נפלו קורבנות יהודים רבים, אשר נורו בתואנה, כי ניסו להתמזין דברים כדי שלא יפלו בידי הסורקים. החיפושים נמשכו ימים אחדים. לאחר־מכן באה הוראה למסור את, כסף ודבר־ערך אחרים אשר לא נלקחו בזמן החיפושים. נקבעו מקומות איסוף מיוחדים, לשם הוטל על היהודים להביא את רכושם שנצבר בעמלם של דורות רבים. מותר היה להותיר כסף מזומן בסכום של עד 100 מארקים לנפש. סחמת איזמיהם של השלטונות הגרמניים, כי יהרגו את כל אנשי הבית, בו יימצא דבר־ערך כלשהו אצל אחד הדיירים, השגיח איש על רעהו, ונמסר כמעט הכל. כעבור זמן קצר באה פקודה למסור את המשק החי — כמו סוסים, פרות ועופות.

לאחר פעולות התחרמה נעשו החיים בגיטו מתוחים עוד יותר. ציפו ל, תביעות חדשות. באותו זמן לערך החלו להתארגן בריגאדות־עבודה לפי דרישת הגרמנים. כך, למשל, הוקמה הבריגאדה לבניין מוסד מכונות במרכז העיר וכן בריגאדות אחרות. לפועלים ניתנה אפשרות להביא כמות קטנה של מצרכי־מזון לגיטו. התחילה המשיכה לעבודה, ומדי בוקר נאספו מאות יהודים ליד שערי הגיטו, שביקשו להיספה על אחת הבריגאדות היוצאות לעבודה.

בערב ראש־השנה שנת תש"ב (בחודש ספטמבר 1941) באה הוראה להרכיב בריגאדה של 1,000 יהודים להקמת שדה־העופה. הציבור סבר כי גם בריגאדה זאת תהיה זהה לקודמות, וגם במקום החדש תינתן האפשרות להשיג מעט מצרכי מזון. האכזבה באה אחרי ימי העבודה הראשונים. הסתבר כי העבודה בשדה־העופה שהתנהלה על־ידי חברות גרמניות שונות, אין לשאת אותה. הפועלים הועסקו בשדה־התעופה בעבודות הכשרת הקרקע, בחפירות בשטח רטוב וליד עבודות מלט ובטון קשות. נוסף על כך כיבדו את העובדים במכות. כבר בימים הראשונים הצטיינו מנהלי־העבודה הגרמניים באכזריותם ונטייתם להכות. למנהלי־העבודה קראו „קובעים לבנים" או „ה, עייך". להשיג מזון בבריגאדה של שדה התעופה היה בזמן הראשון כמעט בלתי־אפשרי. הציבור התאכזב מבריגאדה זאת והמשיכה היהודית נאלצה להשקיע הרבה מאמץ כדי לאסוף מדי יום את 1,000 האנשים הדרושים. תכופות היו אנשי מחלקת העבודה והמשטרה הסריאוגים. אז היו משמרות של חיל־האוויר הגרמני, שבאו ללוות את הפועלים, הודרים לגיטו וחוטפים

אנשים מקריים לעבודה. לחטופים היו מתייחסים בשדה־התעופה בחומרה מיוחדת. מספר העובדים בשדה־התעופה גדל בהדרגה, והגיע ל־3,600 (1,200 עובדים בשלוש משמרות). היחס של הנחלת מפעל הבנייה בשדה־התעופה אל היהודים היה לא רע בדרך־כלל. התנהלה התקינה מיטבה במקום, הגדילה את מנת־המזון של העובדים ושילמה 50 ספניגים כשכר יומי לפועל. התנהלה גם הבטיחה ל"יודנראט", כי העובדים בשדה־התעופה יזכו לחסינות בתוך הגיטו והם לא יילקחו בשום הנלייה.

הרפרנט לעניינים היהודיים ליד הנגראל־קומיסאריאט ובעלי־הבית האמיתי של הגיטו היה איש ה־ס.ס. יארדון וכן עוזרו הליטאי קאמינסקי. יארדון היה תלמיד נאמן של תורת היטלר והוא התאמץ בכל מקרה למלא כהלכה את חובותיו ברוח חוקי גירנברג. בסוף ספטמבר 1941 הוציא יארדון 5,000 אישורים ("שיינען") המיועדים לבעלי־המקצועות. בידי בעלי־המקצועות צריכים האישורים האלה לשמש כתעודה המעניקה זכות לחיים. ב־1) הגיעו יחידות של ליטאים וגרמנים. הם נעמדו ברחוב אריזנו ומסביב לחלק מסויים של הגיטו, אשר יצר את השטח המכונה "ארגז" ("קעסטל"). שבתוכו נמצאו הישיבות המפורסמות של סלובודקה, היהודות פתחו בגירוש דיירי הרובע היהודים והובילו אותם בכיוון הפורט ה־9. ה"אקציה" נמשכה שעות אחדות ועלתה לגיטו בכ־1,200 איש בערך. חלוקת האישורים נמסרה לידי ה"יודנראט". הלחץ להשיג את האישורים, המבטיחים כביכול חיים, היה חזק מאוד. הגיעו הדברים למעשי שהיתות. האישורים חולקו לעתים ל"אנשי שלומנו". פעמים אחדות פרצו לתוך משרד ה"יודנראט" וגנבו מתוכו כמות רשיונות. לבסוף הסתבר, כי בעלי־מלאכה ממש ואנשי מקצועות נשארו, ללא רשיונות.

ב־3 בספטמבר 1941 הופיעו במבנית סגורה יארדון, קאמינסקי ואחדים מאנשי ה־ס.ס. וה־ס.ד. שהתהלכו והתכוננו בשוק הסוסים בעבר, שנכלל בגיטו הקטן. מטרת הביקור הזה לא היתה ידועה לאיש. למחרת היום, ב־4.9.1941, לאחר ששבה הבריגאדה בשדה־התעופה מעבודתה השגיהו בשהי יחידות של "פארטיזאנים" ליטאים, הצועדים דרך הגשר בכיוון לגיטו הקלבנאי. ה"פארטיזאנים" כיתרו את הגיטו הקטן והסעו את מעבר הגשר אל הגיטו הגדול. שוב חזר החיזון של גירוש האנשים מן הבתים וביקורת הרשיונות. הצעירים, שהיו בידיהם הרשיונות, ניתן להם לעבור את הגשר אל הגיטו הגדול. את האחרים סידרו בשיירות של מאה איש והוליכום לפורט ה־9, שם הם הושמדו. בשעה 1 בצהריים בערך נראה עשן מתמר מעל לגיטו הקטן. עמוד העשן יצא ממחלקת המחלות המידבקות שבבית־החולים בשטח הגיטו הקטן. נשרף בית־החולים ובתוכו גם חולים, אחיות והרופא הצעיר, ד"ר דוידוביץ', שהיה באותו זמן בבית־החולים ונשאר בו על משמרתו. ימים אחדים לאחר ה"אקציה" הורשו לאנשים שהפציהם האישיים נשארו בגיטו הקטן, להיכנס לתוך הגיטו למשך שעות אחדות וליטול עימם אשר בכוחם לשאת. מאז לא הותר לשום יהודי להיכנס לתוך הגיטו הקטן.

התפצים שנשארו אחרי המובלים למוות הועברו תחת השגחתו של הליטאי קאמינסקי העירה ואוחסנו בבית המדרש הישן, הנהלת העירה ועוד. את הגיטו הקטן מסרו לאוכלוסיה חליטאית, לתוכו הם נכנסו ללא עיכובים. ב„אקציה“ של הגיטו הקטן ניספו כ-1,500 יהודים.

ב-28 בספטמבר 1941 התנהלה ה„אקציה“ הגדולה והמועזת ביותר. יום קודם לכן באה הוראת מצד ה־ס.ד. כי למחרת, בשעה 5 בבוקר, תיבנים כל תושבי הגיטו לעזוב את בתיהם ולהתאסף בבריגאדות, בהתאם למקומות עבודה. את הדירות צריך היה להותיר בלתי־נעולות. את החולים והזקנים, שלא יכלו לנע בכוחות עצמם, צריך היה לשאת אל מקום האיסוף. מהומה גדולה השתררה, אנשים החלו להצטייד בפיתקאות וסרטים ממקומות העבודה בחושבם כי דבר זה עשוי להצילם. ב־28 לחודש, ב־8 בבוקר הגיעו לכיכר, שבו היו כבר הנאספים, יחידות של „פארטיזאנים“ ליטאים בפיקודו של סגן בחיל־האוויר בשם אובלנס, וכן יחידת הקומפאניה ה־3, איש ה־ס.ס. ראנקו ביחד עם איש ס.ד. נוסף החלו לפצל את כל האנשים לשתי חטיבות: אחת לחיים ושנייה למוות. כל תושבי הגיטו צעדו ליד הקומיטאר של ה־ס.ד. וראנקו עליידי ניע של אצבע הכריע בגורלם של האוטללים, בהפגנות לצד שטאל או ימין. המופנים לצד שטאל, שנידונו למוות, הועברו לגיטו הקטן, שהיה צדין ריק באותו זמן. בזמן ה„אקציה“ הצטיינו באומץ־ליבם ומירצם אנשי המשטרה היהודית, עליהם הוטל לקיים סדר בכיכר. המשטרה נעה בחופשיות בכיכר ולפי הוראת ה־ס.ד. צריכה היתה לסייע בביצוע ה„אקציה“. כגמול על כך הוציאה ה־ס.ד. את משפחות השוטרים בתחילת ה„אקציה“ וריכוזן בצד „הטוב“. המשטרה שהיתה מורכבת בדרך־כלל מאנשים אינטליגנטיים השתמשה בזכויות שניתנו לה כדי להציל כל מי שניתן היה להציל. עליידי תחבולות והמצאות מחוכמות הצליחו בהסתר ובדרך רשמית למחצה להבריח אנשים לצד „הטוב“. הופצו שמעות שונות. סיפרו שהמובלים לגיטו הקטן הריק יאוכסנו במקום ויחוייבו בעבודות מיוחדות, איש לא רצה להסלים עם המחשבה שהנאספים נידונים למוות בפורט ה־9. ה„אקציה“ נסתיימה עם ערב. הללו שנבחרו עליידי ה־ס.ד. לחיים חזרו לדירות בגיטו הגדול. ב„אקציה“ זאת נלקחו מעל ל־10,000 אנשים, ובתוכם בעיקר גברים ונשים צעירים. בלילה נקטה שוב המשטרה היהודית בצעד נועז כדי להציל את כל מי שניתן היה מתוך הגיטו הקטן. על פני הכיכר היו מונחים מתים רבים שלא עמדו במיבחנום האיומים של היום הנורא. לפי הוראת המפקד הגרמני היה על השוטרים היהודים לרכוז את כל המתים ולהעבירם לתוך הגיטו הקטן. באותה הזדמנות נטלו עימם השוטרים סרטים של שוטרים וכובעים וחילקו אותם בין הנידונים בתוך הגיטו הקטן. בצורה כזאת נמלט מספר מסוים מבין הנידונים. אחדים מהם הצליחו לקנות את חייהם מיד השוטרים תמורת דברי ערך שהיו ברשותם ולעבור דרך הגגות לגיטו הגדול. ב־29 בספטמבר 1941 פוצו לתוך הגיטו הקטן „פארטיזאנים“ ליטאים והחלו להוליך קבוצות של מאות בכיוון לפורט ה־9, משם הגיעו הדי היירות עד לגיטו. האומללים חוסלו מיד עם הגיעם לפורט ה־9.

הגיסו צומצם במכה אחת ל-15,000 איש. מגיעות ידיעות מעריי-השדה שהושמדו הקתולות היהודיות ברחבי ליטא. מידעות ליטא שמנתה כרבע מיליון איש, נותרו 3 הגיטאות — קובנט, וילנה ושאבלי — כ-40,000 יהודים. היתר, וביחוד אנשי ערי-השדה, הושמדו כולם ללא יוצא מן הכלל בידי הליטאים עצמם. בחדשים נובמבר ודצמבר 1941 מגיעות ידיעות כי לתוך הגיסו הקובנאי צריכים לבוא יהודים מברלין, מפראג ומצרפת. לשם כך מפנים רובע שלם מאחורי כיכר הדמוקראטיה. למרבה הדאבה הרעברו היהודים הללו דרך הגיסו בכיוון לפורט ה-9, שם השמידו אותם. את הפציתם הביאו ל-ס.ד., והבריגאדה היהודית היתה מועסקת זמן רב בפירוקם ובמיונם. מהכתובות שעל גב האריות ניתן היה לקבוע שבין האומללים היו אקרמאים, רופאים, משפטנים ומהנדסים. המספר הכולל של היהודים המושמדים מארצות-הרחוק בחודשים נובמבר-דצמבר 1941 בשטח הפורט ה-9 נאמד ב-40,000. לאחר ה„אקציה“ הגדולה התקיימו הרצאות להורג מדי פעם בפעם.

החיים בגיסו היו קשים. מכניסים פנימה מעט מצרכי מזון. עדיין לא רגילים למכור את החפצים האישיים. הרעב הוא קשה ומגיע לידי כך שמשפחות מרובות נאלצות להתקיים מקליפותיהם של תפוחי-אדמה, המיפלצת יארדון למרות שהבטיח אחרי ה„אקציה“ הגדולה כי זו היתה ה„אקציה“ האחרונה ויותר לא יקרה דבר מעין זה, מפיל את אימתו על הגיסו. נושמים קל יותר כאשר יארדון מסתלק בראשית שנת 1942.

1942

בראשית ינואר 1942 התקיימה פעולה של מסירת פרוות. כל אחד מוכרז למסור כל פיסת פרווה שברשותו למען ה„וורמאכט“ אשר לוחמת ברוסיה הקפואה. ב-6 בפברואר 1942 נשלחים 500 יהודים לריגה.

ב-22 באוקטובר 1942 מגייסים עוד 300 אנשים. הם נשלחים בקרונות נעולים לריגה. הם מועסקים במקומות-עבודה שונים. בדרך בלתי-לינאלית הושגה דרך לקשור עימם קשרי-דואר.

ב-16 בספטמבר 1942 יורה היהודי מ.ע.ק. במפקד הגרמני פלייסמון תוך נסיון לברוח מן הגיסו. מעק נעצר ולפי פקודה של ה-ס.ד. ניתלה בגיסו אל מול ועד הזקנים. כל התושבים צריכים היו להיות נוכחים בזמן ההוצאה לפועל. הגוף המת של מעק היה תלוי 24 שעות. על המסטרית היהודית הוטלה החובה לשמור עליו שלא יורידו אותו.

בדרך-כלל עברה שנת 1942 בלי אירועים מיוחדים. החיים נכנסו לאפיק נורמאלי בתנאי הגיסו. כמעט כולם עבדו במקומות-עבודה שונים ובהם היתה אפשרות להסתדר ולהשיג מצרכי-מזון שונים. בגיסו התחילו להתארגן סדנאות שהעסיקו 1,500 אנשים. הסדנאות בגיסו והנהלתן מילאו תפקיד חשוב בגיסו. בהן

עבדו בעלי-המקצוע הטובים ביותר — חייטים, סנדלרים אשר הועסקו כמעט אך ורק בשירות ה"אדונים" מגנראל-קומיסאריאט, ת.ס.ד. והאחרים. הודות ליחסים שהצליחו לקשור מבחלי הסדנאות עם המוסדות הגרמניים, הצליחו לעיתים לבטל גזירות "קטנות" ולהקל בדרכים שונות את החיים בגיטו. הצלחה בתחום זה הייתה גם לבריגאדה שעבדה ב"ס.ד. (גסטאפו) עם המבחני ה' ליפצער, אשר שיחק תפקיד חשוב אצל הגסטאפו.

בשנת 1942 השתפרו גם החיים התרבותיים בגיטו. נפתח בית-ספר למתחילים וכן גני-ילדים בתנהלות של המחנכת גברת סגל. כמו-כן נפתח בית-ספר מקצועי תחת הנהלתו של המהנדס אוליסקי. התחילה גם פעולה לאומית. הודות לבית-הספר המקצועי התרכזו נוצר בעל הלך-רוח לאומי ונוסדה החאחדות של נוצר ציוני בלתי-ליגאלי בתנועה א.ב.צ., אשר הוציאה את השבועון "גיצוק". הודות למשטרת הגיטו, ובייחוד הודות לראש המשטרה יהודה זופאוויץ התחילו לאסוף חומר לקורות הגיטו בקובנה. זכויות מיוחדות בשטח זה יש לצלם החובב, האמין והבלתי-נלאה מר צבי קאדושיץ (קאדיש), אשר בסכנו את חייו הסתובב תמיד עם מצלמתו וצילם כל דבר החשוב לתולדות הגיטו. באותה שנה נוסדה על-ידי המשטרה תומורת-המשטרה תחת הנהלתו של המנצח הוסימקלר והסוליסט שטומפל. בתיאטרון שנערך בגיטו נתקיימו גם הצגות שונות של ילדי בתי-הספר המקצועיים, אשר הייתה להן השפעה מרגיעה. ל"שיגשוג" היחסי שהשתרר בגיטו בשנת 1942 יש לתודות לראש הגיטו באותו זמן, איש ת.ס.א. מילר שהגיע לגיטו לאחר שהות ממושכת בחזית וכתוצאה מספיעה. מילר, שלא היה גזרמאלי לגמרי, סבל משגעון הגדלות. רצונו היחיד היה שכולם ידעו, שהוא מילר הוא אדוניו של הגיטו בקובנה. בזמנו צריך היה לרוקן כמה בתים בקובנה בשביל סקידים גרמניים בכירים. המשימה נמסרה על-ידי גנראל-קומיסאריאט למילר. ערב הפיגוי של הליטאים מדירותיהם בא מילר לגיטו ותבע מספר ניכר של שוטרים יהודיים. הוא נתן אמון בשוטרים היהודיים ורצה שהם ישימו עין על הליטאים בזמן עזיבת הדירות. הוא היה קובע בכל קבוצה שמנתה כ-6—7 פועלים ליטאים ושוטר ליטאי אחד גם שוטר יהודי יודע-דבר להשגחה. בסתיו 1942 הוחלף מילר ובמקומו באו אחרים ושונים שהיו הרבה יותר מחמירים ואכזריים מאשר מילר.

1943

עם תבוסת הגרמנים בחזית השתנה לרעה כתרבת יחסם של הגרמנים אל היהודים בגיטו. לכל מפלה בחזית היה ההד שלה בגיטו. ב-4 בפברואר 1943, לאחר המפלה הגרמנית הגדולה ליד סטאלינגראד, גמלו הגרמנים באופן רצחני לחי היהודים ובין קורבנותיהם היו 17 ילדים. האומללים נעצרו בגלל דברים פעוטים שונים, כמו למשל הבנסה כיכר לחם לתוך הגיטו, אי-הסרת כובע בפני גרמני או כתיבת מכתב לפי כתובת בצד הארי. הונתה אז שיטה שכאשר נתפס אחד היו הורגים עימו את כל משפחתו. במאוס 1943 מחסלים גיטאות ומחנות שונים

בגיוס קובנה

באיוזר וילנה וכ-5,000 יהודים צריכים להביא לגיוס קובנה. הם מובלים בדרך לפונאר ומחסלים אותם במקום זה. רק בודדים שהצליחו להימלט מן המישלוח הגיעו לגיוס בקובנה. לאחר חיסול מחנה זמיר באיוזר וילנה הובאו לקובנה כמה מאות יהודים, אשר סדרו על-ידי ה"יודנראט" בתוך הגיוס.

במאי 1943 הגיעו ידיעות על המרד בגיוס וארשה. הנוער הקובנאי מתחיל להצטרף ליחידות הפארטיזאנים ובאורה קדחתני לבנות "מלינות" (מחבואים).

ב-17 ביולי 1943 מגיעה הידיעה כי עומדים להפוך את הגיוס למחנה-ריכוז. ב-1 באוגוסט 1943 מתממשת ידיעה זאת. מגיע לקובנה האיש שחיסל ביטאות רבים ברחבי פולין, אוברשטורסבאנפירר גאקה, אותו כינה הקריין של ראדיו לונדון, "הרוצח בכפפות המשי". הגיוס עובר לידי ה"ס.ס. מונתגים שינויים ראדיקאליים בהנהלת הגיוס. במובן מסויים אף משתפר המוון ומסדירים תוספת מיוחדת של מזון לעובדים בעבודות קשות. לגיוס עובר מטה ה"ס.ס. כולו. למטרה הזאת נמסר להם רובע שלם. אנשי ה"ס.ס. מסתובבים במקום יומם ולילה והגיוס שריר בריבאון. השמירה על הגיוס שמקודם היתה בידיהם של ה"שוצפוליציי" הווניאנים עוברת עתה לידיהם של אנשי ה"ס.ס. ההונגרים והיוגוסלאבים. ב-24 בנובמבר 1943 קוראים לפתע אל ה"ס.ד. את האזרח השווייצרי בלומנטאץ ואת אשתו ומוסרים להם שעקב התערבות של הממשלה השווייצרית עומדים להעבירם כמטוס לג'נובה. בשדה-התעופה יורים בהם.

ב-26 בדצמבר 1943 תובעים 3,000 אנשים לעבודות כבול בכפר נאחורי סאפישקיס. האנשים עוברים מיון בשדה-התעופה, גברים לחוד ונשים לחוד ונשלחים לאסטוניה. הילדים והקטנים מועלים לקרונות ונשלחים להשמדה באושוויץ.

באותו יום מוציאים מגיוס קובנה 2,700 איש. מגיעות מהם ידיעות ולעיתים מגיעים גם מכתבים באמצעות לא-יהודים, וכך גודע שהם נמצאים על הגבול שבין אסטוניה ורוסיה ועובדים בביצורים. מרבית המובלים לאסטוניה ניספו בשל העבודה המפרכת והחסר הקשה אליהם. נשארו בחיים רק יחידים שניצלו בדרך נס.

לאחר הפיכת הגיוס למחנה-ריכוז אוכסן חלק מתושבי הגיוס בקסרקטינים של שבוי-מלחמה רוסיים בעבר בפרכר הקובנאי אלעקסאט וכן במחנה צבאי ליטאי בעבר.

החיים במחנה הקסרקטינים נושאים מיום ליום יותר אופי של מחנה-ריכוז. הגברים חייבים לגלח את ראשיהם וכולם לבושים בבגדי קאצט מפוספסים. הנהלת המחנה וראשי יחידות-העבודה הופכים ל"בלוקאלטסטה" (ראשי תבלוקים) או קאפואים.

בסוף שנת 1943 מגיע מה"ס.ד. כווילנה לקובנה איש ה"ס.ד. הידוע לשימצה

בקרב יהדות ליטא — אוגוסטאופיהרר קיטל. זהו שחקן במות קאמריות לשעבר אשר הצטיין בזמן המלחמה בערמומיותו ואכזריותו. הודות לכך הוא זכה בתפקידו ב"ס.ד.", שם עסק אך ורק ביהודים.

ב־2 בדצמבר 1943 בלילה הוא נכנס לגיטו ואוסר את המלומד היהודי והעסקן הציבורי הציוני הידוע ד"ר נ. שפירא, בנו של רבה של קובנה, למחרת בא שוב קיטל ונוטל גם את אמו הזקנה, הרבנית של קובנה. הם נאסרים משום שרבים מארצות-הברית ניסו באמצעות תיווך מארץ נייטראלית לסייע לרבה של קובנה ז"ל, שכבר לא היה אז בחיים. האומללים תוחזקו ימים אחרים בתאים נפרדים ב"ס.ד. לאחר-מכן הובלו לפורט ה-9, שם נורו ונשרפו. ד"ר נ. שפירא ז"ל נפצע ונשרף בעודו בחיים.

ב־26 בדצמבר 1943 מגיעה פקודה לפנות את תאיור הראשון של הגיטו. באופן כזה הוקטן הגיטו עד כדי מחצית. שטח הגיטו המפונה צריך לעבור לידי הליטאים. פלוגות-עבודה מיוחדות תחת פיקוד של אנשי הי.ס.ס. מוציאות את החפצים מתאיור הראשון. הפרעלים היהודים מובלים בליווי המשטרה היהודית הגיטואית והודות לה מצליחים להציל חפצים וכן להכניס לגיטו חומרי-עץ לשם בניית מחבואים (מלינות). בחלק הגיטו המפונה נמצאים מחבואים תת-קרקעיים, בהם נמצאים משך זמן יותר מסושר קבוצות של יהודים. פרעלים ליטאים, שאף הם עוסקים בניקוי השטח המפונה, מגלים את המחבואים ורק בעזרת המשטרה היהודית מצליחים להציל את היהודים שנתגלו.

בראשית דצמבר מתחילים הגרמנים לשרוף את הירוים בפורט ה-9. למחרת זאת מחזיקים בפורט פלוגה מיוחדת של יהודים, אשר ניוונה היטב, מקבלת אלכוהול וסיגריות. מתפקידה של הפלוגה לגלות את הקברים ולשרוף את הגופות. לאחר סיום עבודתה היו משמידים את הפלוגה. הגופות נשרפו במוקדים בסדה בקירבת הפורט ה-9. לעיתים במג"אוויר נאה ורוח מתאימה. ראו שמים אדומים והיה מגיע הריח של הגופות הנשרפות.

ב־25 בדצמבר 1943 נסער הגיטו נוכח מעשה גבורה בפורט ה-9. נודע כי ב־24 בדצמבר 1943 בערב פרצו 68 יהודים, שכויי-מלחמה רוסיים, שהועסקו בשריפת הגופות, והתפזרו בכיוונים שונים. חלק מהם הגיע למחנה שבקובנה. ביניהם הירש שאלט, היושב עתה ברוסיה. חודשים היה נודף מאנשים אלה ריח הגופות הנשרפות ולא יכלו לצאת החוצה.

1944

בראשית פברואר 1944 נודע במחנה (גיטו) קובנה, כי פונתים להגיע 800 יהודים מצרפת. אולם הם לא הובאו לגיטו והושמדו בפרובינסצי.

ב־26 במרץ 1944 מגיעה פקודה ממפקד המחנה גאקה אל המשטרה היהודית לחיאסוף ביום שני, 27 בחודש, בשעה 8 בבוקר, למפקד במפקדה כדי לשמוע הרצאה על הגנה בפני החקפות מן האוויר. למפקד צריכים היו להתייבב כל השוטרים להוציא את השוטר היחיד השומר על בית-הכלא, ללא חששות כלשהן התכוננה מפקדת המשטרה בגיטו למפקד. כבר ב־7 בבוקר נאספו השוטרים היהודים ליד מרכז המשטרה, ומשם צעדו בשורות תחת פיקוד הממונים למפקדה. ליד המפקדה חיכו למפקד המחנה, גאקה, גאקה קיבל לאחר שעה 11 באופן אישי את המפקד, פקד על אנשי תומורת המשטרה לעזוב את השורות ולהיכנס למפקדה, ואילו על האחרים פקד לשבת. באותו רגע רצו החוצה מהמפקדה ומבניין ההנהלה אנשי ס.ס. מזוינים, אשר הקיפו את השוטרים וכיזנו אליהם את נשקם, תוך דקות אחדות הגיעו למקום אוטובוסים עירוניים אחרים, שחלונותיהם היו מרוחים. יצאו מהם עשרות רבות של ליטאים לברשים אורחית, משטרת הסתר. או נשמעה פקודה של גאקה, כי השוטרים חייבים לקום בקבוצות של חמישה וללכת לאוטובוסים, ליד האוטובוס היפשו ביסודיות אצל כל אחד. היה ברור לכולם שה־ס.ד. הוציא כתתבולה את המשטרה מן הגיטו כדי לבצע דבר איום כלשהו.

המכוניות נסעו בכיוון הפורט הי, למקום ההשמדה המוכר לשימשה, ממנו היו חוזרים רק לעתים נדירות. בשטח הפורט חולקו השוטרים בשלושה תאים, את המפקד משה לוויין קראו מיד החוצה לחקירה, ממנה התוורו אותו לאחר מתחית השעה אל התא. משה לוויין סיפר כי איימו להמיתו כדי להוציא ממנו ידיעות על מתבואים בגיטו. הוא לא נכנע לשיטותיהם וענה בחוצפה לשאלותיהם, כי ממנו לא יעלה בידם להוציא דבר ואם רצונם בכך הם יכולים להרגו. הוא בלאו הכי אינו מצפה לכך כי יעלה בידו לצאת חי מן הפורט.

באותו יום גלקה משה לוויין פעם נוספת לחקירה, ממנה לא חזר יותר. לאחר ימים אחדים הכרתי את לברשו יחד עם הבגדים של השוטרים פשא זילבר-קווייט והירש לוויין, אשר נורו בדרכם לפורט, המונחים בצורות במחסן-הבגדים של הפורט. קראו לחקירה גם את ממלא-מקום המפקד, יהודה וסוביץ, ואת מפקח המשטרה איקא גרינברג, שהוכר בצורה רצחנית בזמן שתבעו מהם ידיעות על הגיטו. אמרו להם כי קיימות ידיעות ב־ס.ד. מצד יהודים (מלשינים) על כי המשטרה היהודית מנהלת עבודה מהפכנית בגיטו, שהיא מעורבת מאוד ומחפה על בניית מתבואים (מליצות). בגיטו — לפי דבריהם — פעילים אירגונים שונים המתאמנים בשיטות צבאיות, מחזיקים בנשק, יוצאים בקבוצות לפארטיזאנים ביערות שבסביבה. המשטרה תואשמה גם שהיא אוספת חומר תיעודי וצילומים בשביל היסטוריונים לעתיד.

ה־ס.ד. ידעה בדיוק כי בגיטו נמצא הירש קאדושיין (קאדיש) אשר מצלם ובירד הצטבר אוסף גדול. כנראה שעל קאדושיין נודע להם באותו יום בו הם חקרו את השוטרים, כי באותו יום עצמו חיפשו אחריו בגיטו, אולם הוא הצליח בדרך נס להיעלם.

כאשר החזירו את זופוביץ' וגרינברג לתאם הם היו מוכים באופן רצחני ומכוסים דם. ראשו של זופוביץ' היה מנופץ. אולם חוקרי ה־S.D. לא הוציאו מהם דבר. הם התעקשו ושתקו.

כאמור, הוכנסו השוטרים לשלושה תאים, אשר היו מפורדים באגפים שונים של הפורט. כתא הראשון נעצרו המפקדים והאחרים מבין הממונים ואילו עשרות שוטרים מן השורה הוחזקו בשני התאים האחרים. בכל תא נכלאו כ־40 עד 45 איש. איש ה־S.D. אשר ניצח על המיבצע נהג לפקד כמה פעמים ביום את התאים וניסה לשדל את השוטרים לדבר ולהסגיר את כל סודות הגיטו. בעיקר הוא התעכב על עניין הכונקרים והבטיח חופש לאלה מהם שיצביעו על מחבוא כלשהו בגיטו.

התא שבו אני הייתי כלוא יחד עם פיקוד המסורה היה מופרד משני התאים האחרים. אנחנו החלטנו לשחוק בכל מחיר ובכל מצב שהוא לא להסגיר את אחינו בגיטו. אייננו עלינו בהוצאה להורג ביריה, אולם דבר לא עזר, לא נבצענו לאיומים. המצב היה אחר באחד משני התאים האחרים, שם ישבו מספר אנשים חלופים, אשר נבחנו מהאיומים, ומאידך גיסא נתנו אמון בהבטחות שישוחררו. בערך כעשרה שוטרים מאותו תא אשר הוכתמו לאחר־מכן כמלשינים והודו מחברת כלשהו, נסעו עם קיטל והצביעו על בונקרים אחרים, בהם היו מוסתרים ילדים. רק אז נודע לנו, כי בגיטו מתנהלת האקציה האיומה מכולן, המכונה „אקצית הילדים“. החזיקו אותנו בפורט ארבעה ימים, כלומר עד יום ד', ה־30 במרץ 1944. ביום האחרון, נכנס שוב קיטל מזויין במבונת־יריה ואיים לירות בכולנו אם נמשיך לשתוק. הוא הוסיף ואמר שחברינו מהתאים האחרים ישוחררו משום שהם הצביעו על מחבואים שונים. עלינו להיפרד מהחופש. הוא נתן לנו עוד 15 דקות לשיקול. אנחנו לא ידענו כי רק יחידים מהתאים האחרים בגדו. האמנו בדבריו של קיטל, כי החברים מהתאים האחרים אומנם בגדו. מצב־הרוח בתא היה קשה ביותר. אולם קיימנו את החלטתנו הנחושה — אנחנו שתקנו. אני נזכר בנקודת־חשיא, שעה שעצבינו היו מתוחים עד לתת־פקע. אז, ברגע הקשה, נשמע תקול הסמכותי של איקא גרינברג שלנו, אשר אמר: חברים, שעתנו מתקרבת, נחוש עוד מעט את הכדורים הנאציים שיפגעו בנו. החזיקו מעמד כבוד עד נשימתנו האחרונה. אל תביאו לכך שהתלוינים שלנו יוכלו להתלוצץ וללגלג על חשבוננו. אל תיראו מפני המוות. לאחר דברים אלה השתררה שתיקה מוחלטת. במבטים נפרדנו איש מרעהו והבטחנו אהודי להישאר בנים גאים לעמנו. את החלטתנו האיתנה לשתוק קיימנו על אף הכול.

15 הדקות שהקציב לנו קיטל לשיקול־דעת חלפו, אך הוא לא חזר יותר לתאנו. באותו יום עצמו, כחלוף שעות אחדות, הוא הופיע שוב בפורט וקרא בפריחור את שמות השוטרים שנועדו להשתחרר. אולם 33 שוטרים נשארו בפורט, שם הם חוסלו. בין הנרצחים היו כל המפקדים, הממונים וגם אחדים מבין השוטרים מן השורה.

לאחר שיצאו לחופשי נודע לנו שבנוסף לתא שלנו היה עוד תא שעמד בגבורה, אשר לא נכנע להכטחות ולדבריו המפתים של קיסל וכולם שתקו. רק בתא אחד היו המלשינים.

בהגיענו לגיטו שמענו פרטים על החורבן הגדול שאירע. בשני הימים — ה'27 וה'28 במאס 1944 — נעקרו מן הגיטו כ-2,000 ילדים וזקנים. משום שהייתי בפורט, הרי הפרטים המדויקים של ה"אקציות" הם בלתי-ידועים לי. את שמות 33 השוטרים שניספו בפורט אני מוסר בנספח.

הבונדרים והמלשינים מבין השוטרים ניספו כמעט כולם במחנות, שם הם נידחו מקרב חבריהם. חלק מהם שהשתחרר, נידון על-ידי הרוסים ל-10—15 שנים של עבודת פרך.

לאחר שהחזרה המשטרה לגיטו היא פוורה, ובמקומה נקבע מעין "אורדונג" דינסט" ("שירות הסדר"), שהיה מורכב מהמלשינים בפורט וכן מכמה עשרות אנשים צעירים תחת פיקודו של הראש בפועל ארנשטאם. ה"אורדונג" דינסט" הפך להיות למכשיר בידי המפקדה הגרמנית.

ב'4 באפריל 1944 נאסרה "מועצת הזקנים" (ה"יודנראט") עם ד"ר אלקס הנערץ על-ידי כולנו, בראש. הם מוחזקים בפורט בהאשמות שונות. עורך-הדין גרפונקל מקבל מכות רצח. ה"ס.ד." רוצה להוציא מפתחם של אנשי המועצה ידיעות שונות, אך הדבר לא עולה בידיהם. כולם משתחררים מן הפורט להוציא את עורך-הדין גרפונקל המוכה, ואותו לא רצו כנראה להביא הגרמנים כמצב לגיטו. אותו מחזיקים בפורט עוד שבועות אחדים. את "מועצת הזקנים" מפזרים. כל ההנהלה העצמית עוברת עתה לידי המפקדה וההנהלה הגרמניים. הגיטו חי בסימן שילוח הילדים והאירועים האחרים, והמצב של דיכאון מתמיד.

באביב 1944 מתחילה המיתקפה הרוסית הגדולה. מגיעות ידיעות על התבוסות הגרמניות. החזית מתקרבת יותר ויותר. ב'8 ביולי 1944 מתחיל הפינוי של הגיטו בקובנה, אשר נמשך כאופן רשמי עד 13 ביולי 1944. היהודים מובלים לגרמניה, בעגלות וברכבת עד לטיגרהוף, ושם ממיינים את הגברים לחוד והנשים לחוד. הנשים נשלחות לשטוטהוף, ואילו הגברים לדאכאו.

לאחר עזיבת הגיטו עורכת יחידה מיוחדת של ה"ס.ד." בעזרת כלבי-גישוש ורימוני-יד, חיפוש לשם גילוי מחבואים בגיטו. מוציאים עוד כ-2,000 איש לערך, מהם מובילים חלק לשטוטהוף וחלק אחר למחנה 2 ליד לאנדסברג בגרמניה. רבים מוצאים את מותם בחוד מחבואים. מעריכים, כי היו חבויים מתחת לאדמה עוד כ-2,000 איש, מהם ניצלו רק יחידים סגולה.

הצרה למאסרה של "מועצת היהודים":

כפי שחבר המועצה, עורך-הדין גרפונקל סיפר ליד סדר פסח ב'1945 אשר התנהל במחנה 1, בבלוק של פרידמן, הרי אמר "וקן היהודים" ד"ר אלקס, סגור למועד מאסר המועצה לחבריו, כי מאסר מעין זה צפוי כנראה, וגם הם יובאו לפורט,

שם יתבעו מהם למסור סודות מחיי הגיטו. לכן עלינו לעמוד בכבוד ובאומץ ולא להשיב לשאלות שיופנו אלינו. להגנתנו יבלע כל אחד מאיתנו מנת רעל, במקרה שלא יוכל לעמוד בעינויים, כל חברי המועצה תפרו להם בביתו של ד"ר אלקס מנת רעל בבגדיהם.

בהיותו בפורט ה-9 נחם ד"ר אלקס את חבריו ורוטם את רוחם על-ידי סיפורים מקורות עם ישראל, מעשי גבורה של החשמונאים ואחרים.

Gruber stayed in a camp for Jewish P.O.W.'s in Lublin, escaped together with a group of Jewish prisoners and became commander of Jewish partisan units in the forests near Lublin. Here we find important information on fighting activities of Jewish partisans and on their status among other groups of partisans.

The memoirs of *Hirsch Neuberger* were noted down immediately after the War — a rare piece of evidence about the successive stages in the Ghetto of Kowno and on the Jewish police in this Ghetto. In the Kowno Ghetto the police showed a high sense of responsibility for all Jews; they kept contact with the Underground and the Nazis revenged themselves upon them according to their wont. The paper brings this important episode to life in all its details.

Erich Kallka of the Hebrew University, Jerusalem, sent the *Yalkut* hitherto unknown documents on the attempt by Adolf Eichmann to gather all the Jews of the Protectorate — Bohemia and Moravia — in Prague with a view to eventual expulsion. This resolution, taken shortly after the occupation of Czechoslovakia in 1939, was abandoned later on, but it is additional proof of Nazi policy against the Jews. The whole matter is little known, and the documents accompanied by an introduction and notes clarify and explain it.

Dr. Yeshaya Jellinek gives us the third instalment of his continued bibliographical studies, including all publications about the "Holocaust of Slovakian Jewry" as mirrored in research and literature.